

НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В ШКОЛАХ: ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД

Савчук Т. Г.

ВСТУП

Тематика Голокосту увійшла в український освітній простір з 2000 р., коли Україна, підписавши Стокгольмську декларацію, взяла на себе зобов'язання щодо сприяння дослідженню й викладанню історії Голокосту та збереження пам'яті про геноцид. Навчання історії Голокосту є безсумнівно важливим для розвитку критичного мислення, формування громадянських та соціальних компетентностей учнів. Більше ніж за двадцять років сформований потужний досвід вивчення та викладання історії Голокосту, ефективно діють громадські організації, національні центри із вивчення Голокосту – Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», Український центр вивчення історії Голокосту, Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр», які співпрацюють із науковцями, педагогами зі всієї України. Вчителі мають можливість підвищувати свою кваліфікацію, беручи участь у заходах, організованих вищезазначеними інституціями, користуватися науково-методичними напрацюваннями цих організацій.

Виклики перед українським суспільством, російсько-українська війна актуалізують осмислення причин та перебігу геноцидів ХХ – ХХІ ст. Війна РФ проти України засвідчила, що варварство і сьогодні не подолано. 13 липня 2022 р. 43 країни та Європейський Союз підписали історичний документ, яким підтримали заяву України проти РФ у Міжнародному Суді відповідно до Конвенції 1948 р. про запобігання злочину геноциду та покарання за нього¹. Вже на наступний день РФ на цю заяву відреагувала новими геноцидними діями: 14 липня 2022 р. в результаті ракетного обстрілу Вінниці загинули 23 особи (у тому числі три дитини), 71 людину госпіталізовано². В останньому звіті Управління Верховного комісара ООН з прав людини зазначено, що на 20 листопада 2022 р. з 24 лютого 2022 р. зафіксовано 6 595 загиблих і 10 189

¹ Joint statement on supporting Ukraine in its proceeding at the International Court of Justice. An official website of the European Union. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/e%20n/statement_22_4509

² Новини. Вінницький інформаційний портал. URL: <https://vezha.ua/dsns-vidomopro-23-zagybylyh-vnaslidok-raketnoho-obstrilu-vinnytsi-71-lyudyynu-gospitalizovano-foto/>

поранених мирних жителів в Україні³. Ця трагічна статистика жертв з кожним днем збільшується.

Влучно підкреслив актуальність збереження пам'яті про Голокост у зв'язку з російсько-українською війною директор Державного музею Аушвіц-Біркенау Пьотр М.А. Цивінський напередодні відзначення у 2023 р. 78-ї річниці звільнення табору: «Відвідувачі Меморіалу тепер можуть побачити руїни будівель, які стали символом винищення євреїв, а також інших злочинів, скоєних в Освенцимі проти поляків, циган, росіян та інших національностей. Однак збереглися архітектурно-будівельні плани, які наочно показують, на що здатна людина, навіть добре освічена, в ім'я ідеології. Усі ці останки є промовистим попередженням людству, настільки промовистим сьогодні у світлі воєнних злочинів, скоєних Росією в Україні»⁴.

В умовах російсько-української війни тематика геноцидів, передусім Голокосту, має привернути посилену увагу вчителів. Із включенням України до європейського освітнього простору важливим є вивчення досвіду викладання історичних дисциплін у країнах Європейського Союзу. Отримання Україною 23 червня 2022 р. статусу кандидата в члени Євросоюзу спонукає до подальших контактів з європейськими закладами освіти, вивчення досягнень та складнощів у навчанні історичних тем у зарубіжних освітніх закладах. Метою публікації є аналіз досвіду навчання історії Голокосту в польській освіті, зокрема в школах.

Перші спроби осмислити проблеми та перспективи польської освіти про Голокост здійснила в 2000-х рр. Й. Амброшевич-Джейкобс, професорка Ягелонського університету, яка простежила розвиток шкільної та університетської освіти про Голокост у посткомуністичній Польщі до початку 2000-х рр., звернувши увагу на потужну діяльність різноманітних громадських організацій, державних інституцій, неурядових фондаций⁵. У подальші роки дослідниця продовжила свої студії з вивчення ставлення молоді в Польщі до євреїв, Голокосту та розглянула діяльність організацій громадянського суспільства, щоб визначити місце, яке євреї займають в історичній пам'яті в Польщі. Для

³ ООН оприлюднила останні дані щодо втрат серед цивільних українців. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3619310-oon-opriludnila-ostannidani-sodo-vtrat-sered-civilnih-ukrainciv.html>

⁴ 78 rocznica wyzwolenia Auschwitz, 27 stycznia 2023 r. Polska Rada Chrześcijań i Żydów. URL: <https://www.prchiz.pl/pl/2023-01-27-78-rocznica-wyzwolenia-auschwitz>

⁵ Ambrosewicz-Jacobs J. So Many Questions: The Development of Holocaust Education in Post-Communist Poland. *Making Holocaust Memory*. Portland : The Littman Library of Jewish Civilization, 2008. PP. 271–304.

досягнення поставленої мети в 2008–2009 рр. було проведено потужні соціологічні дослідження⁶.

П. Троянського, професора Педагогічного університету імені Комісії народної освіти в Кракові, по праву можемо назвати амбасадором освіти та навчання про Голокост у Польщі. Науковець є автором не тільки першої програми з історії Голокосту для школи, а й численних наукових публікацій, присвячених розвитку освіти про Голокост у Польщі⁷.

Відомому в Польщі вчителю з історії Р. Шухті, співавтору першої програми з історії Голокосту для школи, належить низка публікацій, як навчально-методичних, так і наукових – статті, в яких поданий аналіз змісту польських підручників щодо Голокосту з часів комуністичної Польщі до початку 2000-х рр.⁸

Міжнародний центр освіти про Голокост Аушвіц-Біркенау підготував у 2007 р. видання, в якому вчителі-практики представили інноваційні освітні матеріали, плани-конспекти уроків з історії, польської мови, етики, релігії, присвячені тематиці Голокосту⁹. Наступного року за загальною редакцією П. Троянського світ побачив ґрунтовний збірник статей, виданий Державним музеєм Аушвіц-Біркенау, в якому успішно були поєднані академічні наукові розробки та рефлексії провідних педагогів щодо стану освіти про Голокост¹⁰.

15 жовтня 2020 р. відбувся семінар «75 років тому... Як вчити про Голокост сьогодні і завтра», організований Фондом Бенге Кехен та Вроцлавським університетом. За результатами роботи був

⁶ Ambrosewicz-Jacobs J. *Islands of Memory: The Landscape of the (Non) Memory of the Holocaust in Polish Education from 1989 to 2015*. Kraków : Jagiellonian University Press, 2020. 488 p.

⁷ Trojański P. *Edukacja o Holokauście. Próba krytycznego bilansu. Edukacja muzealna w Polsce. Aspekty, konteksty, ujęcia* / red. W. Wysok, A. Stepnik. Lublin : Państwowe Muzeum na Majdanku, 2013. S. 129–150; Trojański P. *The Legacy of the Holocaust in Poland and Its Educational Dimension. Jewish Studies and Holocaust Education in Poland* / Ed. L. Zimmerman. Jefferson : McFarland & Company, Inc Publishers, 2014. PP. 93–116.

⁸ Szuchta R. *Zagłada Żydów w edukacji szkolnej lat 1945–2000 na przykładzie analizy programów i podręczników szkolnych do nauczania historii. Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji* / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 109–128; Szuchta R. *From Silence to Recognition: The Holocaust in Polish Education since 1989. Making Holocaust Memory*. Portland : The Littman Library of Jewish Civilization, 2008. PP. 305–317.

⁹ *Jak uczyć o Auschwitz i Holokauście. Materiały dydaktyczne dla nauczycieli*. Oświęcim : Międzynarodowe Centrum Edukacji o Auschwitz i Holokauście, 2007. 312 s.

¹⁰ *Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji* / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. 398 s.

підготовлений збірник статей та опублікована дискусія, яка відбувалася на семінарі¹¹.

В українській історіографії дослідження польського досвіду навчання історії Голокосту не проводилося, науковці звертають увагу передусім на особливості реалізації політики пам'яті щодо жертв Голокосту в Польщі¹².

Враховуючи відсутність спеціального комплексного дослідження з історії навчання про Голокост в польських школах, в нашій публікації спробуємо розв'язати такі завдання: визначити ступінь впливу світових тенденцій розвитку освіти та державної національної політики щодо Голокосту на стан навчання травматичної теми в Польщі; окреслити позитивні та негативні результати шкільних реформ (1999–2017 рр.) для вивчення Голокосту; з'ясувати мотивацію польських вчителів до навчання про Голокост; дослідити ступінь інтеграції тематики Голокосту в шкільні неісторичні дисципліни; висвітлити різні форми неформальної освіти про Голокост; схарактеризувати методологічні підходи та змістовне представлення тематики Голокосту в найновіших польських підручниках; сформувані рекомендації щодо впровадження здобутків освіти про Голокост у Польщі в українську шкільну освіту.

1. Навчання історії Голокосту в школах Польщі: між світовими тенденціями та національною практикою

Польща – держава, в якій тематика історії Голокосту є одним з напрямків, що активно досліджується та популяризується. Посилена увага до теми викликана передусім тим, що саме в цій країні катастрофічних масштабів зазнало знищення євреїв під час Другої світової війни. Меморіальний комплекс історії Голокосту «Яд Вашем» наводить приголомшливі статистичні дані: напередодні окупації Польщі 1939 р. в країні мешкало 3,3 млн євреїв. Наприкінці війни самобутній єврейській світ перестав існувати. Тільки приблизно 380 тис. польських євреїв залишилися живими, решта були вбиті, головним чином, у гетто та шести таборах смерті: Аушвіц-Біркенау, Майданек, Трєблінка, Хелмно, Белжець, Собібор¹³.

¹¹ Wiedza nie umiejscowiona. Jak uczyć o Zagładzie w Polsce w XXI wieku? / red. K. Liszka. Kraków : Universitas, 2021. 304 s.

¹² Гон М., Івчик Н. Політика пам'яті України й Польщі щодо жертв Голокосту: особливості реалізації. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2014. № 1. С. 18–30; Вебінар Інституту «Ткума». «Як поляки зберігають національну пам'ять: погляд із Освенцима». 24 листопада 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=x6CFxEwaDtI>

¹³ Murder of the Jews of Poland. Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center. URL: <https://www.yadvashem.org/holocaust/about/fate-of-jews/poland.html>

Для чіткого розуміння потреби навчання історії Голокосту наведемо думки провідних польських педагогів. Р. Шухта, вчитель історії Ліцею імені Станіслава Віткевича у Варшаві, співробітник Музею історії польських євреїв «POLIN» заявляв, що завданням освіти про Голокост є протидія варварству. Автор численних науково-методичних праць з питань освіти про Голокост зазначив: «Я переконаний, що для того, щоб виховати людину, яка є відкритою, толерантною, чутливою до страждань і поважає життя та гідність іншої людини, я повинен дати їй достовірні знання про часи, коли людей позбавляли їхньої гідності та життя нелюдським способом»¹⁴.

Вислів про навчання історії Голокосту як протидія варварству не втрачає своєї актуальності в умовах російсько-української війни. Окрім того, в самій Польщі фіксуються випадки злочинів через національні протиріччя, злочини проти представників єврейської національності та ромів. У 2019 р. було зареєстровано 40 антиромських та 128 антисемітських випадків. Серед останніх 112 ворожі графіті, написи, плакати, жести, у тому числі 55 – в інтернет-мережі, 13 випадків погроз особам єврейської національності; чотири справи щодо фізичних нападів; один випадок, пов'язаний з пошкодженням майна та зривом релігійних зборів¹⁵.

А. Мусял, вчитель англійської мови та культурології (Краків), переможець конкурсу POLIN Award 2019, так пояснив нагальну потребу навчання про Голокост, акцентуючи увагу на тому, що історія євреїв – це і історія поляків: «На мою думку, викладати про Голокост необхідно з кількох причин. По-перше, Голокост був безпрецедентним геноцидом (не плутати з унікальністю; Голокост був не унікальним, а безпрецедентним). Таким чином, він становить своєрідну цезуру в людській свідомості. По-друге, Голокост (та інші геноциди) показують, до чого може призвести ненависть до будь-якої соціальної групи і (паралельно) розмивання демократичних структур і громадянського суспільства (або відсутність громадянського суспільства, як, наприклад, у Росії). Водночас Голокост показує, наскільки люди та громадянське суспільство повинні реагувати на зло та ненависть, що відбувається. Нарешті, про Голокост слід також викладати з поваги до жертв: ми зобов'язані це їм як люди та співгромадяни – з поваги до їхніх страждань і смерті, а також із визнання їхнього життя та особистості. Це означає,

¹⁴ Szuchta R. Przeciw milczeniu i obojętności. Dlaczego uczyć o Holokauście? Refleksje nauczyciela. *Dlaczego należy uczyć o Holokauście?* / red. J. Ambrosewicz-Jacobs, L. Hondo. Kraków : Uniwersytet Jagielloński, 2005. S. 55.

¹⁵ International Holocaust Remembrance Alliance. Poland's country report. 2020. PP. 59–60. URL: <https://www.holocaustremembrance.com/country/poland>

що для мене, як для поляка, навчання про Голокост також має додаткове значення, тому що половина жертв Голокосту (трое з шести мільйонів) були моїми співгромадянами-євреями – не тільки поляками, членами і членкинями моєї громадянської нації. Голокост – це теж моя історія»¹⁶.

На важливу роль навчання про Голокост у формуванні загальнолюдських цінностей вказує вчитель польської мови Б. Котельницька (Жешув), яка переконана, що «метою занять про Голокост є формування правильного ставлення молодого покоління, щоб учень відкидав стереотипи та був толерантним, відкритим до відмінностей, поважав гідність інших людей»¹⁷.

Вчителі різних предметів усвідомлюють важливість навчання історії Голокосту передусім для запобігання проявам дискримінацій будь-якого походження та для виховання толерантної особистості, яка зможе поважати «Іншого» та жити поруч з «Іншим». Це особливо важливо для мультинаціональної Польщі. Історії різних народів в Польщі тісно переплетені. Без вивчення історії євреїв неможливо було б повністю об'єктивно реконструювати та пояснити історичні події. Окрім того Голокост відбувся на очах поляків, тож важливою є позиція, ставлення поляків до цієї теми.

Звернемо спеціальну увагу на тернистий шлях, який пройшла шкільна освіта Голокосту в Польщі. Після того, як Польща стала відкритою для світу, із впровадженням у країні демократичних цінностей, тематика Голокосту поступово почала входити в науковий, освітній та публічний простір. Ще на початку 1990-х рр. у Варшаві Єврейський історичний інститут організував курс для вчителів та методистів з історії та культури євреїв. У 1995 р. відзначення 50-річчя звільнення нацистського концентраційного табору Аушвіц-Біркенау не могло не привернути увагу освітян, які поступово з власної ініціативи вводили тематику Голокосту в навчальний процес. Вже наступного року відбувся перший у Польщі семінар на тему: «Як вчити про Голокост» у Центрі єврейської культури в Кракові. Ініціаторами заходу виступили Інститут Спіро (Лондон), Краківський педагогічний університет, Державний музей Аушвіц-Біркенау¹⁸.

1999 р. став знаковим для впровадження навчання історії Голокосту в країні. 19 червня 1999 р. Польща приєдналася до підписання Болонської декларації, тим самим погодившись на участь у розбудові загального

¹⁶ Інтерв'ю з Адамом Мусялом. Варшава. 20.01.2023. Архів автора.

¹⁷ Kotelnicka B. Jak uczyć o Holokauście w szkole ponadgimnazjalnej? *Dydaktyka polonistyczna*. 2017. № 3 (12). S. 169. doi: 10.15584/dyd.pol.12.2017.12

¹⁸ Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 9.

європейського освітнього процесу. Того ж року країна стала однією із перших учасниць Міжнародного альянсу пам'яті жертв Голокосту – інституції, яка об'єднує уряди країн з метою популяризації освіти про Голокост, дослідження тематики та збереження пам'яті про Голокост¹⁹. У вересні 1999 р. було запроваджено реформу шкільної освіти в Польщі і тематика Голокосту обов'язково мала викладатися в закладах середньої освіти, що вимагало негайної підготовки навчальних матеріалів²⁰.

Підписання Польщею Стокгольмської декларації у 2000 р. активізувало розвиток освіти про Голокост. Того ж року згадані вище вчитель історії Р. Шухта та професор П. Троянський підготували першу польську програму про історію та винищення євреїв для уроків з гуманітарних дисциплін²¹. У 2003 р. за редакцією тих же авторів побачив світ перший підручник з вивчення Голокосту «Голокост. Зрозуміти чому»²².

1 травня 2004 р. Польща стала повноправним членом Європейського Союзу. З 2004 р. Міністерство національної освіти запровадило відзначення 19 квітня Дня пам'яті жертв Голокосту та запобігання злочинам проти людства. З 2007 р. країна приєдналася до відзначення 27 січня Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. На думку П. Троянського запровадження цих днів стало також результатом зобов'язань, які Польща взяла на себе як член Ради Європи та ООН – інституцій, які докладали зусиль для розвитку освіти про Голокост²³.

У подальших роках констатуємо суттєву активізацію вивчення історії та популяризації освіти про Голокост як у Польщі, так і в світі²⁴. Звичайно в той час не всі вчителі були готові навчати про Голокост. Нагальну потребу в підготовці педагогів на той час вирішували Ягелонський університет, Єврейський історичний інститут у Варшаві, Центр дослідження Голокосту Польської академії наук, які стали провідними центрами вивчення історії Голокосту та методики викладання. Проведення численних освітніх заходів відрізняло Польщу

¹⁹ International Holocaust Remembrance Alliance. Poland. URL: <https://www.holocaustremembrance.com/member-countries/poland>

²⁰ Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 9.

²¹ Szuchta R., Trojański P. Holocaust. Program nauczania o historii i zagładzie Żydów na lekcjach przedmiotów humanistycznych w szkołach ponadpodstawowych. Warszawa : Wydawnictwo szkolne PWN, 2000. 60 s.

²² Jak uczyć o Auschwitz i Holokauście. Materiały dydaktyczne dla nauczycieli. Oświęcim : Międzynarodowe Centrum Edukacji o Auschwitz i Holokauście, 2007. S. 7.

²³ Trojański P. Edukacja o Holokauście. Próba krytycznego bilansu. *Edukacja muzealna w Polsce. Aspekty, konteksty, ujęcia* / red. W. Wysok, A. Stępnik. Lublin : Państwowe Muzeum na Majdanku, 2013. S. 140.

²⁴ Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 10–11.

від інших країн і сприяло тому, що кілька сотень вчителів поглиблено викладали про Голокост²⁵.

23 грудня 2008 р. була прийнята нова навчальна програма, згідно з якою всі учні, починаючи з першого класу старшої середньої школи, осмислювали Голокост у рамках предмету «Історія»²⁶. Ця програма викликала обурення, як в академічних колах, так і серед педагогів. Л. Горицький, директор гімназії в Тарнові, вказав на революційну зміну викладання історії, яка полягала в усуненні проблематики Другої світової війни та відповідно Голокосту з історії в молодшій середній школі. До того ж курс суспільствознавства, де учні мають знайомитися з національними меншинами, також був позбавлений, на думку Л. Горицького, історичного контексту, а в самому курсі акцент зроблено на вивченні основ економіки²⁷. У той же час оповідання І. Фінк, в яких розглядалася тема Голокосту, були включені в програму уроків польської мови. Дітям, які не мали базової освіти з історії Голокосту, важко було знайомитися з творами І. Фінк. Окрім того діти, які не обрали історію, могли отримати мінімальні знання з предмету «Історія та суспільство», який поєднував історичні знання, знання культури та суспільства. Також виникали питання: вчитель якого предмету буде читати історію та суспільство? Чи достатньо він буде підготовлений та чи буде мати бажання включити теми з історії Голокосту?²⁸

П. Троянський назвав зміни в навчальній програмі необдуманим рішенням, оскільки учні, обравши негуманітарний профіль навчання в старшій середній школі, не могли отримати системної історичної освіти²⁹.

²⁵ Ambrosewicz-Jacobs J. *So Many Questions: The Development of Holocaust Education in Post-Communist Poland. Making Holocaust Memory*. Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2008. P. 303.

²⁶ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20090040017>

²⁷ Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 95–97.

²⁸ Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 97.

²⁹ Trojański P. Edukacja o Holokauście. Próba krytycznego bilansu. *Edukacja muzealna w Polsce. Aspekty, konteksty, ujęcia* / red. W. Wysok, A. Stepiak. Lublin : Państwowe Muzeum na Majdanku, 2013. S. 141.

Громадське обурення з приводу маргіналізації освіти про Голокост сприяло тому, що врешті тематику Голокосту в мінімальному обсязі було включено до програми молодшої школи³⁰.

Подальше реформування системи середньої освіти відбувалося на основі Закону про освіту від 14 грудня 2016 р. У польській освіті відмовилися від освітнього рівня «гімназія» та запроваджено 8-річну початкову школу, в якій з 1 по 3 клас усі предмети викладає один вчитель, з 4 класу – вчителі різного профілю. Наступний рівень освіти – старша школа, яка відповідно до Закону про освіту включає такі види навчальних закладів: 4-річний ліцей, 5-річний технікум, 3-річна галузева школа 1 ступеня; двохрічне торгове училище 2 ступеня; трьохрічна спеціальна школа підготовки до праці. Випускники цих шкіл можуть вступати до вищих навчальних закладів після здачі іспиту та отримання атестату зрілості³¹.

Важливою віхою в реформуванні освіти стало прийняття нової навчальної програми у 2017 р., в якій наголошувалося саме на ролі історії у формуванні національної свідомості та ідентичності поляків. З 2017 р. назву предмету «Історія та суспільство» змінено на «Історія». Елементи суспільствознавства викладаються відповідно в предметі «Суспільствознавство» у 8 класі. Окрім того, важливою зміною стало переважання контенту саме з історії Польщі³². Однак без змін залишилося заплановане висвітлення тематики Голокосту в межах періоду Другої світової війни. У програмі зазначено, що учень має характеризувати політику Німеччини в окупованій Європі та знищення євреїв, ромів, інших націй, а також має знати приклади героїзму поляків, які рятували євреїв від Голокосту³³.

Ця обмеженість могла бути подолана тільки особистою ініціативою вчителів, їхнім бажанням глибоко осмислювати ці теми. І тому важливим питанням, яке стояло в центрі дискусій академічних працівників, вчителів було питання, як навчати про Голокост? Робити ставку на формуванні знань чи емпатії? Це питання турбувало зацікавлених у ефективному викладанні тематики Голокосту протягом

³⁰ Trojański P. Edukacja o Holokaście. Próba krytycznego bilansu. *Edukacja muzealna w Polsce. Aspekty, konteksty, ujęcia* / red. W. Wysok, A. Stępnik. Lublin : Państwowe Muzeum na Majdanku, 2013. S. 142.

³¹ Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU2017000059/T/D20170059L.pdf>

³² Szymańska-Kujawa U. Nowa podstawa programowa z historii. *Kwartalnik Edukacyjny*. 2017. № 3 (90). S. 31.

³³ Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa. Historia, MEN. S. 19. URL: <https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/historia.-pp-z-komentarzem.-szkola-podstawowa-1.pdf>

усіх років, в тому числі на останньому досить представницькому семінарі 15 жовтня 2020 р., який об'єднав провідних дослідників Голокосту та освітян у Вроцлаві. Учасники семінару зауважили, що вчитель, який говорить про Голокост, має пам'ятати, для чого він це говорить, оскільки далеко не всі учні будуть істориками. Наголошувалося, що варто формувати емпатійних, чутливих, критично мислячих громадян³⁴.

На сьогодні важко сказати, чи всі вчителі зрозуміли важливість не просто передавати історичні факти про Голокост, а громадянське, цивілізаційне призначення навчання про Голокост. Для переконаних висновків мають бути проведені, на наш погляд, соціологічні дослідження, спрямовані на опитування як вчителів, так і учнів. Але все ж таки ми можемо стверджувати позитивну тенденцію щодо цього, адже сьогодні в освіті вже зроблено акцент на формуванні компетентностей учнів – комбінації знань, умінь та цінностей, набуття яких допоможе в майбутньому життєвому досвіді та професійній діяльності. Зафіксовані на офіційних сайтах шкіл визначення місії шкіл підтверджують наші думки. Польські школи хочуть бачити свого випускника не просто людиною зі знаннями, а хочуть дати суспільству повноправного громадянина, європейця, патріота, високоінтелектуальну та гармонійно розвинуту, фізично здорову особистість – особистість, яка б з повагою ставилася до польської спадщини і в той же час могла виявляти толерантність до інших національностей та культур³⁵.

Як бачимо, в освіті акцент зроблено на вихованні інтелектуально розвиненої особистості з чітко визначеними загальнолюдськими цінностями. Навчання історії Голокосту може допомогти сформувати ці цінності. Історія Голокосту підштовхує до шукання істини, вчить толерантному ставленню до інших людей, людей різних національностей, вказує на важливість ролі різних народів в історії Польщі.

Включення історії інших народів у національні гранд-наративи – це те ще завдання із зірочкою. Суперечливі інтерпретації окремих сторінок

³⁴ Musiał A. Wyzwania edukacji w zagładzie w polskiej oświacie. Refleksje z klasy szkolnej (i nie tylko). *Wiedza nie umiejscowiona. Jak uczyć o Zagładzie w Polsce w XXI wieku?* / red. K. Liszka. Kraków : Universitas, 2021. S. 71, 72; Ambrosewicz-Jacobs J. Jak uczyć o relacjach polsko-żydowskich i zagładzie, nie wzbudzając poczucia zagrożenia dla tożsamości zbiorowej Polaków? *Wiedza nie umiejscowiona. Jak uczyć o Zagładzie w Polsce w XXI wieku?* / red. K. Liszka. Kraków : Universitas, 2021. S. 123, 136.

³⁵ XXVIII Liceum Ogólnokształcące im. Wojciecha Bednarskiego w Krakowie. Misja i wizja szkoły. URL: <https://www.28lo.pl/o-szkole/misja-i-wizja-szkoly/>; XXXIII Liceum Ogólnokształcące Dwujęzyczne im. Mikołaja Kopernika. Warszawa. Misja szkoły. URL: <https://kopernik.edu.pl/misja-szkoly/>

національної історії, особливо якщо вони можуть вплинути на «добре ім'я» народу, є болісною стороною національних наративів та історичної пам'яті. У Польщі історія ще зі шкільних часів, як ми зазначили вище, мала сприяти посиленню патріотизму та відчуття гордості через належність до польської нації. «Критична історія», наприклад, про польсько-єврейські відносини під час Голокосту могла завадити реалізації цієї стратегії. Великий резонанс, шквал критики та певну протидію викликала монографія американського дослідника польсько-єврейського походження Я. Т. Гросса «Сусіди». Водночас вона поклала початок відкритої дискусії щодо участі поляків у вбивствах євреїв. Якщо науковці плідно працюють в цьому напрямку та прагнуть неупереджено реконструювати історичні події, то вищі посадові особи у виступах намагаються уникнути гострих питань, наприклад, щодо злочинів проти польських євреїв у Єдвабне, Кельце. Зокрема, у липні 2016 р. А. Залевська, міністр національної освіти (2015–2019 рр.) в ефірі програми «Крапка над Ї» на запитання, хто винен у смерті євреїв у Єдвабне та Кельце не змогла однозначно визнати провину поляків. Виступ міністерки викликав резонанс та обговорювався в закордонній пресі. Союз єврейських релігійних громад Республіки Польща виступив із заявою, в якій підкреслив, що був вражений та шокований поведінкою міністерки, яка не змогла назвати виконавців вбивств у Єдвабне та Кельце³⁶.

19 липня 2016 р. новий президент Інституту національної пам'яті, Я. Шарек, представляючи свою кандидатуру на засіданні Комітету Сейму з питань справедливості та прав людини, спростував попередні висновки істориків щодо вбивства в Єдвабне. Він звинуватив передусім німців у різанині в місті (пізніше Я. Шарек відмовився від деяких своїх заяв)³⁷.

Польські вчителі відреагували на виступи чиновників офіційним листом, в якому висловилися проти упередженості в інтерпретації травматичної теми: «Такі заяви ми сприймаємо як спроби маніпулювати історичними знаннями. Керуючись у своїй викладацькій роботі почуттям відповідальності за донесення історичної правди, ми заявляємо, що немає жодних сумнівів щодо вчинення та участі польського населення в злочинах у Єдвабне та Кельце. З повною свідомістю ми взяли на себе обов'язок разом із учнями опрацювати цю важку й болісну сторінку нашої історії. Ми виступаємо проти будь-яких дій, які відверто суперечать документально підтвердженим знанням та і

³⁶ Nauczyciele przeciw manipulowaniu historią. Ostry list po słowach Zalewskiej, Szarka, Chrzanowskiego. Świat i edukacja dziecka. URL: <http://swiatiedukacjadziecka.blogspot.com/2016/11/nauczyciele-przeciw-manipulowaniu.html>

³⁷ List otwarty nauczycieli przeciwko manipulowaniu najnowszą historią Polski. Polsky Sprawiedliwi. URL: <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/aktualnosci/list-otwarty-nauczycieli-przeciwko-manipulowaniu-najnowsza-historia-polski>

свідчать про маніпулювання історичними фактами. Закликаємо до змістовності та виваженості у формулюванні висловлювань на цю тему, щоб не змарнувати здобутки дослідників і викладачів у цій галузі»³⁸. https://www.polin.pl/sites/default/files/biuletyn_nauczycieli_nr_4_2017.pdf

Ініціаторами написання листа були А. Мусял – вчитель англійської мови та культурології з Кракова, М. Рустінович, вчитель польської мови з Білостока, Б. Субко, вчитель польської мови з Варшави; Б. Сухарська, вчитель польської мови та культури з Гданська; Р. Шухта – вчитель історії з Варшави; А. Вазович – вчитель історії мистецтва з Кракова. Опублікований на сайті *Petycjeonline* текст листа підписали понад 1700 людей з Польщі та з-за кордону³⁹.

Представники влади офіційно не відповіли на відкритий лист вчителів, але як позитивне можемо відзначити той факт, що в наступному році міністр національної освіти ініціював заснування Консультативно-дорадчої ради з питань освіти про Голокост як допоміжний орган міністерства. Ця рада є своєрідною платформою для забезпечення обміну досвідом, надання консультацій, пропозицій у сфері освіти про Голокост⁴⁰.

Предметом дискусій першого десятиліття XXI ст. стали питання: чи тільки вчитель історії зобов'язаний говорити про Голокост? Чи обов'язково вчитель польської мови або вчителі інших предметів мають інтегрувати у навчально-виховний процес тематику з історії Голокосту? Поступово зацікавлених польських вчителів неісторичних дисциплін стає більше, про що свідчать їх опубліковані розробки уроків польської, англійської мови, етики, як у національних дидактичних посібниках, так і на сайтах міжнародних інституцій з вивчення Голокосту⁴¹.

Яким чином інтегрується тематика Голокосту в навчальний процес з інших предметів? Наприклад, вчитель польської мови Шкільного комплексу «Електроніка» в Жешуві Б. Котельницька на своїх уроках

³⁸ List otwarty nauczycieli przeciwko manipulowaniu historią najnowszą Polski. *Biuletyn Nauczycieli. POLIN*. 2017. № 4. S. 5–6.

³⁹ List otwarty nauczycieli przeciwko manipulowaniu historią najnowszą Polski. *Biuletyn Nauczycieli. POLIN*. 2017. № 4. S. 5–6; Інтерв'ю з Адамом Мусялом. Варшава. 20.01.2023. Архів автора.

⁴⁰ International Holocaust Remembrance Alliance. Poland's country report. 2020. P. 79.

⁴¹ Jak uczyć o Auschwitz i Holokaucie. Materiały dydaktyczne dla nauczycieli. Oświęcim : Międzynarodowe Centrum Edukacji o Auschwitz i Holokaucie, 2007. S. 99–198; Musiał A. Być Żydem w nazistowskich Niemczech. Mini Quest. USC. Iwitness. URL: <https://iwitness.usc.edu/activities/3141?idiom=all&sort=2>; Projekty nauczycieli. Anna Buchowska. «These children are mine» (słowa szefa białostockiego Gestapo Fritza Gustawa Friedela). Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center. URL: <https://www.yadvashem.org/education/other-languages/polish/initiatives/anna-buchowska.html>

використовує такі форми навчання, як робота в групах з літературним текстом, коли учні не лише досліджують художню структуру тексту, а й дізнаються про трагедію народу, окремих людей⁴². Обов'язковим є читання збірника оповідань «Спалені» І. Аміель, яка змогла вижити під час Голокосту за допомогою поляків, але втратила батьків, які загинули в Трєблінці. Діти знайомляться з книгою «Захищаючи полум'я», авторка якої, Х. Кралл, теж вижила в Голокост завдяки 50 людям, які зустрілися на її життєвому шляху та допомагали врятуватися⁴³. Важливими є вибрані оповідання польського поета та прозаїка Т. Боровського, в'язня Аушвіцу та Дахау⁴⁴. Роман «Аустерія» Ю. Стрийковського, цикл оповідань «Медальйони» З. Налковської про єврейське життя початку ХХ ст. допомагають учням усвідомити історичний контекст описаних подій у творах⁴⁵.

Учні створюють свої проекти на основі перегляду документальних фільмів, відеосвідчень. Під час відвідування пам'ятних місць діти можуть зібрати матеріал для проекту та краще відчувати світ жертв Голокосту, які є героями текстів, що обговорюються на уроках. Після перегляду театральних вистав за сюжетом з історії Голокосту діти діляться думками щодо вистав. Для аналізу на уроці також залучаються комікси⁴⁶. Окрім того, в рамках міжнародного проекту «Збереження пам'яті» відбувалися зустрічі польської та ізраїльської молоді, на яких обговорювалися складні теми польсько-єврейських відносин під час Голокосту. У 2019 р. такі зустрічі організували 70 польських шкіл⁴⁷. Реалізація подібних проєктів, включення неоднозначних та гострих тем у змістовний блок вказують на бажання польських педагогів об'єктивно та всебічно розкрити тему Голокосту.

Викликає позитивне схвалення та містить цінний досвід педагогічна діяльність вчителів англійської мови з впровадження тематики Голокосту. На таких уроках діти не тільки відпрацьовують навички читання, аудіювання, усного та письмового мовлення, а й вчаться працювати в команді, збагачують свої знання з регіональної історії, рідного міста чи містечка. Робота учнів з фотографіями, спогадами,

⁴² Kotelnicka B. Jak uczyć o Holokaucie w szkole ponadgimnazjalnej? *Dydaktyka polonistyczna*. 2017. № 3 (12). S. 169–170. doi: 10.15584/dyd.pol.12.2017.12

⁴³ Hanna Krall. *Dzieje.pl*. URL: <https://dzieje.pl/postacie/hanna-krall>

⁴⁴ Tadeusz Borowski. *culture.pl*. url: <https://culture.pl/pl/tworca/tadeusz-borowski>

⁴⁵ Kotelnicka B. Jak uczyć o Holokaucie w szkole ponadgimnazjalnej? *Dydaktyka polonistyczna*. 2017. № 3 (12). S. 169–170. doi: 10.15584/dyd.pol.12.2017.12

⁴⁶ Kotelnicka B. Jak uczyć o Holokaucie w szkole ponadgimnazjalnej? *Dydaktyka polonistyczna*. 2017. № 3 (12). S. 170–171. doi: 10.15584/dyd.pol.12.2017.12

⁴⁷ International Holocaust Remembrance Alliance. Poland's country report. 2020. P. 86. URL: <https://www.holocaustremembrance.com/country/poland>

відеосвідченнями жертв та очевидців Голокосту має сприяти формуванню в дітей співчуття до долі постраждалих⁴⁸.

У той же час потребу в поглибленні своїх знань з історії Голокосту та методики викладання відчувають переважно вчителі історії. Організатори проєкту «Малопольща пам'ятає», реалізація якого відбувалася в 2016–2019 рр., встановили, що з 1199 дітей старших класів середніх шкіл з 19 міст та містечок Малопольського воєводства, 73% опитуваних дізналися про табір в Аушвіц-Біркенау на уроках з історії, 18% – на уроках з польської мови, 7% – на уроках з суспільних дисциплін. 2% учням розповіли про Аушвіц– Біркенау на уроках з релігії, географії та інших предметів⁴⁹.

Якщо когнітивний вимір освіти повною мірою реалізується в межах шкільних аудиторій, то для формування ціннісних переконань важливим є відвідування пам'ятних місць, які рекомендовані навчальним планом на загальнонаціональному рівні. Активізує цю форму роботи з учнями також обмеженість аудиторних годин.

Широка освітня діяльність серед учнів є пріоритетною для Державного музею Аушвіц-Біркенау, Музею Майданек, Музею родини Ульмів, Музею історії польських євреїв «POLIN», Музею історії Польщі, Національного музею у Варшаві, Єврейського історичного інституту імені Е. Рінгельблюма, Літературного музею А. Міцкевича у Варшаві, Треблінського Музею, Музеїв в Собіборі, Белжеці, Штутото, Музею Гросса-Розена в Рогозниці, Музею Варшавського гетто⁵⁰.

Міністерство національної освіти організовує та фінансує поїздки польських підлітків з усієї країни до Освенциму для участі в Міжнародному марші життя. У цьому освітньому проєкті щороку беруть участь близько 1200 учнів польських шкіл, що становить приблизно 10% учасників з усього світу⁵¹. Окрім того, спостерігаємо практику, коли за розпорядженням директора школи випускні класи обов'язково мали відвідати меморіальні місця Голокосту⁵².

⁴⁸ Projekty nauczycieli. Anna Buchowska. «These children are mine» (słowa szefa białostockiego Gestapo Fritza Gustawa Friedela). Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center. URL: <https://www.yadvashem.org/education/other-languages/polish/initiatives/anna-buchowska.html>

⁴⁹ Bartuś A. Obraz Auschwitz w świadomości małopolskich uczniów. Wnioski z badań. (2016–2019). *Wiadomości Historyczne*. 2021. № 4. S. 40.

⁵⁰ International Holocaust Remembrance Alliance. Poland's country report. 2020. PP. 28–29, 47. URL: <https://www.holocaustremembrance.com/country/poland>

⁵¹ International Holocaust Remembrance Alliance. Poland's country report. 2020. P. 85. URL: <https://www.holocaustremembrance.com/country/poland>

⁵² Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 104.

Досить промовистими для розуміння впливу відвідувань пам'ятних місць на почуття дітей є описані враження учнів після екскурсії до Аушвіц-Біркенау: «Я думала, що я знаю, що це за місце, що в ньому сталося. Але я не уявляла, які сильні почуття та емоції викличе у мене відвідування цього місця.... Я ніби відчула переживання людей, які загинули тут, у таборі. На мою думку, відвідування меморіальних місць вчить нас, що антисемітизм був причиною величезних страждань і смерті мільйонів людей тільки тому, що вони були євреями, що маленькі діти так багато страждали і гинули. Відвідування дозволить зрозуміти, наскільки важливими є толерантність і повага до інших»⁵³. Учні наголошують на тому, що «табір смерті є «живим» свідченням дії антисемітських переконань», «дуже хорошою зброєю проти антисемітизму» і що пам'ять потрібно зберегти заради вбитих людей⁵⁴.

Важливим є те, що діти починають відвідувати ці музеї ще в молодших класах. Переконливими є результати вже згаданого соціологічного опитування, проведеного серед 1199 дітей старших класів середніх шкіл з 19 міст та містечок Малопольського воєводства, які показали, що 73,9% опитуваних відвідали Музей Аушвіц-Біркенау ще в молодшій середній школі⁵⁵. Переважно школа організувала відвідування меморіальних місць, що ще раз засвідчило вагому роль школи в популяризації освіти про Голокост.

Відвідуванню меморіальних місць має передувати глибока підготовка. Для цього Державний музей Аушвіц-Біркенау на своєму сайті пропонує якісно та ретельно розроблені матеріали. З цією метою підготовлено й інтерактивний Multibook, який учні можуть використовувати як самостійно так і обговорювати в класі з вчителем. Електронний посібник містить важливу інформацію про історію табору, свідчення людей, що вижили, та вказівки щодо того, як поводитись у музеї⁵⁶.

Усього на сайті музею (lesson.auschwitz.org) доступні для використання 30 онлайн-уроків, серед них головний урок, присвячений всебічній історії Освенциму, представлений 12 мовами. У 2021 р. підготовлено нові онлайн-уроки на теми: «Мешканці Освенциму та

⁵³ Sucharska B. Czy edukacja o Zagładzie w miejscach pamięci może być skuteczną barierą dla antysemityzmu? Refleksja nauczyciela i ucznia. *Biuletyn Nauczycielis*. 2015. № 1. S. 8–9.

⁵⁴ Sucharska B. Czy edukacja o Zagładzie w miejscach pamięci może być skuteczną barierą dla antysemityzmu? Refleksja nauczyciela i ucznia. *Biuletyn Nauczycielis*. 2015. № 1. S. 8–9.

⁵⁵ Bartuś A. Obraz Auschwitz w świadomości małopolskich uczniów. Wnioski z badań. (2016–2019). *Wiadomości Historyczne*. 2021. № 4. S. 34.

⁵⁶ Sprawozdanie Report. 2021. Miejsce Pamięci i Muzeum Auschwitz-Birkenay. S. 25. URL: <https://www.auschwitz.org/muzeum/sprawozdania-roczne/>

околиць під час окупації»; «Діти в Аушвіці»; «Доля радянських вояків-в'язнів під час Другої світової війни»; онлайн-уроки, присвячені гарнізону СС в Аушвіці та жінкам-помічницям у таборі. Впроваджуються інші інноваційні технології для забезпечення онлайн-відвідування музею. Всього за 2021 р. Міжнародний центр освіти про Аушвіц та Голокост, не зважаючи на труднощі, викликані пандемією, організував понад 200 різних видів освітніх заходів⁵⁷.

Після повернення з екскурсії до пам'ятних місць учням пропонується підготувати есе з роздумами та поділитися своїми враженнями. Відвідання музею може бути складовою проєктної діяльності учнів. М. Угорський, вчитель історії приватної школи № 2 з Кракова вважає, що «важливим є не залишити учнів після візиту на одинці зі своїми емоціями. Пропущений або погано проведений етап підсумків може мати протилежний ефект. Зміст цього етапу залежатиме від відкритості та бажання учнів публічно ділитися своїми інтимними переживаннями. У такому разі записи можуть бути анонімними. Також може виникнути ситуація, коли учні, побачивши, що їхні почуття не є самотніми, стають більш відкритими»⁵⁸. Вчитель пропонує різні форми підведення підсумків: створення спільного плакату, на якому учні записують ключові слова у вигляді хмари слів; підготовка презентації, виставки фотографій; організація міжшкільних виставок⁵⁹.

Кращому усвідомленню матеріалу, формуванню ціннісних установок сприяє навчання через досвід. На початку 2000-х рр. молоді люди в Лодзі, Вроцлаві, Кракові були залучені до зафарбовування написів дискримінаційного характеру⁶⁰.

Таким чином, Польська держава, наслідуючи світові освітні тренди, прагне відповідати на виклики, які стоять перед освітою. Остання шкільна реформа дозволила учням як початковій, так і старшій середній школи знайомитися з тематикою Шоа. І саме навчання в аудиторіях, позакласні шкільні заходи є одним з головних джерел інформації про Голокост для польських учнів. Місця пам'яті як матеріальні маркери Голокосту в Польщі сприяють розвитку неформальної освіти про Голокост, мабуть, більше ніж в інших країнах. На високому

⁵⁷ Sprawozdanie Report. 2021. Miejsce Pamięci i Muzeum Auschwitz-Birkenay. 2021. S. 11, 13, 17, 19, 23, 27, 29. URL: <https://www.auschwitz.org/muzeum/sprawozdania-roczne/>

⁵⁸ Ugorski M. KL Plaszow jako miejsce edukacji pozaszkolnej. *Wiadomości Historyczne*. 2021. № 4. S. 33.

⁵⁹ Ugorski M. KL Plaszow jako miejsce edukacji pozaszkolnej. *Wiadomości Historyczne*. 2021. № 4. S. 33–34.

⁶⁰ Ambrosewicz-Jacobs J. *Islands of Memory: The Landscape of the (Non) Memory of the Holocaust in Polish Education from 1989 to 2015*. Kraków: Jagiellonian University Press, 2020. P. 202.

методичному та науковому рівні розроблені матеріали щодо підготовки учнів до відвідування меморіальних місць. Вражає різноманіття форм осмислення пережитого досвіду під час відвідувань музеїв, які вчитель може запропонувати учням. Інноваційні методи викладання, інтеграція тематики в неісторичні дисципліни, розвиток неформальної освіти, міжнародні проекти – усе це запорука для ефективного навчання про Голокост. Організаційна, фінансова державна підтримка з популяризації цієї теми в освіті є необхідною, але не менш важливою є політична воля державних посадовців до послідовної реалізації парадигми навчання про Голокост відповідно до останніх міжнародних та національних наукових академічних досліджень.

2. Аналіз змістового наповнення шкільних підручників

У першому десятилітті XXI ст. відбулися позитивні зміни у висвітленні тематики Голокосту на сторінках підручників з історії в Польщі. Провідний вчитель історії Р. Шухта стверджував, що образ Голокосту постав більш повно на сторінках підручників, не оминалися складні теми, навіть містилася інформація про злочин у Єдвабне. На думку педагога, історія Голокосту в Польщі подавалася в загальноєвропейському контексті, аналізувалося ставлення суспільства до долі євреїв⁶¹.

Важливим є аналіз текстів підручників, які є найпоширенішими та найновішими сьогодні в польських школах, зокрема, у Варшаві після реформи в системі середньої освіти, реалізація якої відбувається на основі Закону про освіту від 14 грудня 2016 р. Звернемо увагу на підручники видавництва WSiP – «Видавництво шкільне і педагогічне», яке відоме своєю історією з 1945 р. Підручники з історії видавництва WSiP містять яскраві ілюстрації, які поглиблюють викладену інформацію в тексті параграфів. Представлений картографічний матеріал сприяє формуванню вміння працювати з картами, розвитку критичного мислення. До карти додаються чіткі інструкції. Подані уривки джерел логічно пов'язані з текстом та виступають додатковим джерелом інформації, спонукають до активної пізнавальної діяльності учнів. Запитання до джерела дозволяють учню самостійно отримувати інформацію. Структурна частина «Пам'ятати» містить найважливішу стислу інформацію, яка є обов'язковою для запам'ятовування. До кожного параграфа є завдання для закріплення знань. Уроки-повторення

⁶¹ Szuchta R. Zagłada Żydów w edukacji szkolnej lat 1945–2000 na przykładzie analizy programów i podręczników szkolnych do nauczania historii. *Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański*. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 128.

в кінці кожного розділу дозволяють встановлювати учням зв'язки між історією та сьогоденням. Вони містять короткий виклад найважливіших подій та рекомендації щодо літератури для поглибленого та подальшого вивчення теми.

На сторінках підручників учні зустрічаються з тематикою Голокосту лише в 7 класі, тобто в 13-річному віці. Виданий у 2017 р. підручник з предмету «Історія» для 7 класу розроблений провідними педагогами та науковцями – І. Каколевським (директор Центру історичних досліджень Польської академії наук в Берліні), К. Ковалевським (співробітник Інституту слов'янознавства Польської академії наук), А. Плуминською-Мелох (директор школи, переможець конкурсу «Вчитель року 2018») та містить 5 розділів: Перша половина XIX ст.; Друга половина XIX ст.; Рубіж XIX – XX ст.; Перша світова війна; Європа та світ після Першої світової війни; Польща в міжвоєнний період⁶².

У 36-му параграфі «Німці під владою Гітлера» в контексті розповіді про нацистську ідеологію говориться про те, що за расовою теорією євреї вважалися найгіршою та найшкідливішою расою, яка була ворогом німців-аріїв. Повідомлялося про створення концтабору в Дахау, до якого направлялися вороги Рейха – серед них євреї, роми, комуністи, гомосексуали. Окремий пункт параграфу присвячений становищу євреїв у Німеччині. Вказувалося на те, що після приходу до влади нацистів євреям заборонялося бути, наприклад, юристами, займати посади в армії, сфері культури. Єврейським лікарям заборонялося лікувати німців, користуватися громадським транспортом, керувати авто, сидіти на лавках у парку. В економічному житті євреї стикнулися з бойкотом їхніх крамниць. Також у параграфі схарактеризовано зміст Нюрнберзьких законів 1935 р. Повідомлялося, що в листопаді 1938 р. нацисти організували загальнонаціональний погром євреїв, який увійшов в історію як Кришталева ніч, в яку було вбито кілька десятків євреїв, а синагоги, крамниці спалені та зруйновані⁶³.

Подані промовисті ілюстрації – фотографії розбитої єврейської крамниці, плакату з написом «Німеччина! Обережно! Не купуй у євреїв», який був розвішаний на стіні єврейської крамниці, позначеної зіркою Давида⁶⁴.

⁶² Kałolewski I., Kowalewski K., Plumińska-Mieloch A. Historia. Klasa 7. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Warszawa : WSiP, 2017. 256 s.

⁶³ Kałolewski I., Kowalewski K., Plumińska-Mieloch A. Historia. Klasa 7. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Warszawa : WSiP, 2017. S. 196.

⁶⁴ Kałolewski I., Kowalewski K., Plumińska-Mieloch A. Historia. Klasa 7. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Warszawa : WSiP, 2017. S. 196.

У дітей могли б виникнути запитання про те, як реагувало суспільство. У підручнику не висвітлено, яким було ставлення пересічних громадян до переслідування євреїв. Чи була згода з діями влади, чи були прояви протидії серед німців? Ймовірно автори залишили це учням для самостійного пошуку інформації або для обговорення на уроці цього питання.

У матеріалах для повторення вказується причина переслідування єврейського народу, яка полягала в тому, що Гітлер звинувачував євреїв у всьому злі, вважав їх шкідниками та руйнівниками культури. Поняття «антисемітизму» не включено до основних понять, так само як і не вказано про те, що до нацистів дискримінація євреїв мала давню історію ще з часів середньовіччя та мала різні форми виявлення. В «Енциклопедії Голокосту» зазначено, що «у Середньовіччі упередження щодо євреїв ґрунтувалися насамперед на ранніх християнських віруваннях та мисленні, зокрема на міфі про те, що євреї були відповідальними за смерть Ісуса. Підозрілість і дискримінація, вкорінені в релігійних упередженнях, продовжували існувати в Європі ранньомодерного часу. У той час лідери значної частини держав християнської Європи ізолювали євреїв від більшості аспектів економічного, соціального та політичного життя. Це виключення сприяло формуванню стереотипів відносно євреїв як аутсайдерів. Як тільки Європа стала більш світською, багато країн усунули більшість юридичних обмежень щодо євреїв. Однак це не спричинило зникнення антисемітизму. Крім релігійного, інші види антисемітизму поширилися в Європі у XVIII – XIX ст. Ці нові форми включали економічний, націоналістичний та расовий антисемітизм. Нацистська партія пропагувала особливо жорстоку форму расового антисемітизму»⁶⁵. На наш погляд, важливим було для формування історичної компетентності учнів закцентувати увагу (хоча б декількома рядками) на історичних витоках Голокосту.

У розділі, присвяченому історії Польщі в міжвоєнний період, автори спробували показати передумови Голокосту, зазначаючи, що між польським та єврейським населенням існувала напруга на економічному ґрунті. Повідомлялося, що польські праві кола звинувачували євреїв в експлуатації селян і робітників, нелояльності до Польської держави. Неприязнь також пояснювалася тим, що серед польських комуністів було багато євреїв. Автори підручника в цьому розділі вводять поняття

⁶⁵ Holocaust. Encyclopedia. USHMM. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/introduction-to-the-holocaust>

«антисемітизм», який проявлявся, наприклад, у бойкоті єврейської торгівлі, «деяких погромах», обмеженні доступу до навчання⁶⁶.

Звернемося до підручника для 8 класу за редакцією В. Калвата, П. Шланта, А. Завістовського⁶⁷. Авторський колектив представлений знаними та провідними істориками та педагогами: В. Калват – співробітник Музею історії Польщі, редактор історичного журналу «Mówią Wieki»; П. Шланта – асистент професора Інституту історії Варшавського університету. А. Завістовський має досвід роботи у закладах середньої освіти та працює в Центрі досліджень тоталітаризму Інституту Пілецького.

Підручник охоплює події від часів Другої світової війни й до XXI ст. та складається з шести розділів: Друга світова війна; Польща під час Другої світової війни; Польща після Другої світової війни; Світ у другій половині XX ст.; Польська Народна Республіка; Польща і світ на зламі XX та XXI ст.

Третій параграф першого розділу «Німецька політика в окупованій Польщі» надає багатогранну інформацію про Голокост. Для встановлення зв'язку з попередніми темами, для актуалізації знань на початку параграфа учням пропонується пригадати ставлення Адольфа Гітлера до євреїв та основні принципи Нюрнберзьких законів. У глосарію визначається поняття «Голокост» як винищення євреїв під час Другої світової війни⁶⁸. Термін трактується у вузькому значенні, коли Голокост характеризують як знищення тільки представників єврейської національності.

На сторінці 21 подана чудово підготовлена карта під назвою «Знищення євреїв в окупованій Європі в 1939–1945 рр.» із завданням знайти на карті гетто, табори смерті, концтабори та визначити, в якій частині Європи вони були розташовані.

Промовистий підзаголовок, який натякає читачам про безпрецедентність трагедії Голокосту «Злочин, якого світ ще не бачив», вводить учнів у матеріал про Голокост. Незважаючи на те, що у визначенні увага фокусується на винищенні євреїв, далі в тексті автори говорять і про представників інших національностей. Знову ж причини Голокосту вбачаються в нацистській ідеології та пояснюються тим, що

⁶⁶ Kąkolewski I., Kowalewski K., Plumińska-Mieloch A. Historia. Klasa 7. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Warszawa : WSiP, 2017. S. 230.

⁶⁷ Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. 240 s.

⁶⁸ Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. S. 19.

евреї та роми були на дні нацистської расової ієрархії і відповідно приречені⁶⁹.

Вводиться поняття «гетто» та розповідається про жахливі умови життя. Уривок з щоденника 15-річної дівчини М. Берг від 12 червня 1941 р. про умови життя, голодних, погано одягнутих дітей у Варшавському гетто сприяє формуванню емпатії та глибокому осмисленню людської трагедії⁷⁰.

Подальше розгортання Голокосту пов'язується з ухваленням у січні 1942 р. на конференції у Ванзеї проєкту з «остаточного вирішення єврейського питання», згідно з яким гетто мали бути ліквідовані, а євреїв планувалося відвезти до таборів смерті, де їх душили газом. Повідомляється, що найбільшою фабрикою смерті був Аушвіц II – Біркенау, де було вбито понад 1,1 млн людей – переважно євреїв, поляків, ромів, росіян та представників інших національностей. Зазначається, що в результаті Голокосту загинуло близько 6 млн європейських євреїв, половина з яких – євреї в Польщі. Вказано, що під час Другої світової війни нацисти вбили 600 тис. ромів.

Акцентується увага і на збройному опорі під час Голокосту. Параграф містить розповідь про повстання у Варшавському гетто в 1943 р. Важливим для формування патріотичних почуттів є висновок авторів про те, що повстанці воювали не для перемоги, бо це було не можливо, а для того, щоб гідно померти⁷¹.

Вміщено портрети М. Анелевича – керівника повсталих у Варшавському гетто, який покінчив життя самогубством, щоб не потрапити до рук німців; Я. Корчака – польського педагога, який розділив долю своїх дітей та був убитий у газовій камері в таборі Треблінка.

Відносно ставлення поляків до вбивства євреїв зазначено одним реченням, що були ті, хто скористався важким становищем євреїв та шантажував їх, погрожував видачею німецькій владі. Передусім зацентовано увагу на самовідданих вчинках поляків у рятуванні євреїв. Наводяться героїчні історії І. Сандлерової, родини Ульмів, діяльності юриста Я. Карського. Приклади життя людей дозволяють учням

⁶⁹ Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. S. 21.

⁷⁰ Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. S. 22.

⁷¹ Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. S. 22.

усвідомити те, що існували різні способи порятунку євреїв, різні способи протидії або виявлення протесту проти Голокосту⁷².

Цікаво, що у частині «Варто знати» подано однобічну інформацію про народи, які допомагали німцям знищувати євреїв. Зокрема, зазначено, що уряд Віші, співпрацюючи з німцями, брав активну участь у депортації єврейського населення до концтаборів, а мілітаризовані загони, що склалися з литовців, латишів, українців, допомагали у знищенні євреїв⁷³. Таке подання матеріалу формує образ цілого народу як співучасника Голокосту. Заради об'єктивного висвітлення теми важливо було б подати інформацію про праведників у процентному відношенні серед різних народів. Це б показало, що і серед українців, литовців, латишів були люди, які ризикували своїм життям заради врятування євреїв.

Звернемо увагу на підручник для ліцеїв та технікумів видавництва «Nowa Era», яке діє з 1992 р. Підручник «Історія» за редакцією Я. Клачкова (професор Університету імені Миколая Коперника в Торуні), педагога А. Лашкевич, С. Рошака (професор Університету імені Миколая Коперника в Торуні), підготовлений в 2021 р. для 3 класу ліцеїв та технікумів та охоплює теми з початку XIX ст. до початку Другої світової війни⁷⁴. Підручник добре проілюстрований, кожен урок містить коротку вступну частину, яка має актуалізувати знання дітей, отримані на попередніх уроках, та стати «містком» до вивчення нової теми. Після вступної частини подається хронологічна шкала із зафіксованими важливими подіями, про які буде йтися на уроці. Структурна частина «Добре знати» містить додаткову інформацію та доповнює матеріал уроку. Як правило, ця інформація подається до опису ілюстрацій. Структурна частина «Цікавинка» містить історичні факти для особливо допитливих. Така частина, як «Символ епохи», акцентує увагу учнів на подіях, творах мистецтва для кращого розуміння духу епохи. У частині «Історична особа» подано біографії видатних діячів, які вплинули на історичний розвиток Польщі та світу. Для забезпечення дослідницької діяльності учнів подано уривки з джерел. Досить важлива частина «Це суперечливо», в якій подані короткі есе про різні погляди науковців щодо теми, спонукає учнів заглибитися в проблему та звернутися до інших джерел інформації. Із цією метою в кінці параграфа також

⁷² Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. S. 23.

⁷³ Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. S. 24.

⁷⁴ Kłaczłow J., Łaszkievicz A., Roszak S. Poznać przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. 344 s.

рекомендується 2-3 наукові праці з питання. Підручник містить такі обов'язкові елементи, як глосарій, завдання, а також наприкінці – стислий огляд ключових дат та подій.

Для розкриття теми нас цікавить VI розділ «Світ після Першої світової війни» та VII «Друга Річ Посполита». На відміну від підручника для молодшої середньої школи, в якому причини Голокосту обмежувалися переважно ідеологією та діями нацистської партії, автори цього підручника спробували натякнути учням про глибинні витоки Голокосту. У VI розділі в параграфі «Розвой фашизму та нацизму» зазначено, що саме в другій половині XIX ст. виникають течії, пов'язані з расизмом, націоналізмом та антисемітизмом, які стали основою для нацистської ідеології⁷⁵. Далі знову ж таки акцент зроблено на висвітленні расової теорії. Порівнюючи італійських фашистів та нацистів у Німеччині, автори підручника зауважили без пояснень, що націонал-соціалісти відрізнялися від фашистів значно більшими проявами антисемітизму⁷⁶.

Як і в підручниках для молодших класів, повідомлялося про Нюрнберзькі закони 1935 р., Кришталеву ніч 9 листопада 1938 р. У параграфі вже йшлося про знищення не тільки євреїв, ромів, а й близько 100 тис. людей з обмеженими можливостями, а також про факти злочинних дослідів над людьми, стерилізацію понад 100 тис. осіб. Зазначалося, що католицька церква рішуче виступила проти евгеніки⁷⁷.

У цьому ж параграфі вміщена фотографія бійців СА під час бойкоту єврейської крамниці із плакатами, на яких було написано: «Німці! Захищайтеся! Не купуйте нічого в євреїв!» та додано до ілюстрації пояснення, що з часом німці вдалися до більш агресивних дій, які завершилися Кришталевою ніччю⁷⁸. Ця ілюстрація дає можливість учням порозмірковувати над тим, як змінювалася політика нацистів

⁷⁵ Kłaczlow J., Łaszkiwicz A., Roszak S. Poznań przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 256.

⁷⁶ Kłaczlow J., Łaszkiwicz A., Roszak S. Poznań przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 257.

⁷⁷ Kłaczlow J., Łaszkiwicz A., Roszak S. Poznań przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 259, 262–263.

⁷⁸ Kłaczlow J., Łaszkiwicz A., Roszak S. Poznań przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 257.

стосовно євреїв. Фотографію палаючої синагоги в Баден-Бадені подано як символ Кришталевої ночі⁷⁹.

Як і в підручнику для 7 класу, так і в підручнику для 3 класу ліцеїв та технікумів є окремий параграф, присвячений характеристиці суспільства в міжвоєнний період у Польщі. Зазначено, що в багатонаціональній країні євреї посідали 3 місце після поляків та українців за чисельністю та нараховували близько 3 млн. Цікаво, що чисельність різних народів в абсолютних показниках не вказана, окрім євреїв. Зауважено, що євреї були асимільовані, але найчастіше сповідували юдаїзм, говорили на їдиш, а іврит використовували в релігійних обрядах. Міцність позицій євреїв у торгівлі та серед вільних професій пояснювалася тим, що переважно вони були освіченими. Розміщена фотографія єврейської лавки у Варшаві 1937 р. мала передати колорит єврейського життя⁸⁰.

Зазначено, що попри те, що в конституції проголошувалося надання прав національним меншинам, на практиці спостерігалася ворожнеча в польсько-єврейських, польсько-німецьких та найбільше польсько-українських відносинах. Саме пропагування антисемітських гасел Національно-демократичною партією в Польщі визнавалося за причину ускладнень польсько-єврейських стосунків⁸¹.

Найновіший підручник 2022 р. для 4 класу ліцеїв та технікумів того ж видавництва підготовлений Р. Снегоцьким та А. Зелінською. Р. Снегоцький, вчитель історії II Ліцею ім. генерала Замойска та Х. Моджейської в Познані, у 2007 р. отримав звання «Вчитель року». Співавтор підручника А. Зелінська працює на посаді професора кафедри сучасної історії та джерелознавства Інституту історії та архівознавства Університету Миколая Коперника в Торуні.⁸²

Підручник висвітлює період з Другої світової війни до 2000-х років. Підручник має таку ж структуру, як і підручники цього видавництва для менших класів, але без вступної частини до кожного параграфу. Для активізації знань на початку параграфу подаються два запитання. Перед

⁷⁹ Kłaczlow J., Łaszkiwicz A., Roszak S. Poznać przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 259.

⁸⁰ Kłaczlow J., Łaszkiwicz A., Roszak S. Poznać przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 319.

⁸¹ Kłaczlow J., Łaszkiwicz A., Roszak S. Poznać przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 320.

⁸² Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. 512 s.

розглядом параграфу «Окупаційна політика Третього Рейху» пропонується учням пригадати ідеологічні передумови нацизму та ставлення німецьких солдат до населення Польщі та СРСР⁸³.

На початку параграфу акцентовано увагу на тому, що за ідеологією Гітлера євреїв, слов'ян, ромів передбачалося знищити або примусити до рабської праці. До цієї категорії також відносили людей з фізичними та розумовими вадами, бездомних, гомосексуалістів та Свідків Єгови. У рубриці «Добре знати» повідомляється інформація про норвезького політика, колаборанта В. Квіслінга, який співробітничав з нацистською Німеччиною та переслідував місцевих євреїв, відправляв їх до німецьких таборів. У контексті розгляду окупаційної політики в Східній Європі зазначалося, що в Польщі, Україні, Сербії допомога євреям каралася смертю⁸⁴.

Подані історичні факти були доповнені промовистим, емоційним уривком з книги М. Джонса «Тотальна війна: Червона Армія від поразки до перемоги» (Краків, 2013)⁸⁵. Аналіз уривку з книги про визволення концентраційного табору Аушвіц-Біркенау спрямований не тільки на формування емпатії в учнів (не кожен дорослий зможе емоційно легко прочитати цей текст), а й заохочує їх до ознайомлення з додатковою літературою.

Окремий сьомий параграф повністю присвячений травматичній темі, в ньому Голокост визначається як «вбивство приблизно 6 млн європейських євреїв під час Другої світової, з яких 3 млн були громадянами Польщі»⁸⁶. Уточняється, що нацистські фабрики смерті використовувалися німцями також для вбивства полонених червоноармійців, ромів, поляків⁸⁷.

Для встановлення зв'язку з попередніми темами, для актуалізації знань пропонується учням згадати, в чому звинувачував Адольф Гітлер

⁸³ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 58.

⁸⁴ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 60.

⁸⁵ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa: Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 62.

⁸⁶ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 74.

⁸⁷ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 74.

евреїв та як ставилися до єврейського населення в Німеччині після приходу до влади Гітлера. Параграф складається з таких частин: «Початок переслідувань єврейського населення», «Гетто», «Діяльність айнзацгруп», «Знищення», «Динаміка знищення», «Ставлення євреїв до Голокосту», «Ставлення до Голокосту», «Праведник народів світу». Окремий розворот підручника займає частина «Це суперечливо»⁸⁸.

Важливим є те, що перебіг Голокосту висвітлюється в контексті розгляду воєнних дій, визначаються особливості переслідування євреїв у різних країнах. Треба відзначити переважання аналітики в тексті та не переобтяженість змісту підручника датами.

Повідомлено про спалення синагоги в Бендзині як початок переслідування євреїв в Польщі. Звернено увагу, що політика німців зазнавала змін: до 1941 р. нацисти не мали конкретних планів щодо євреїв. Зазначено такі етапи переслідувань: грудень 1939 р. – усім євреям старше 10 років було наказано носити на одязі жовту зірку Давида, щоб відрізнити їх від поляків. Відсутність знаку тягла за собою смерть. Нацисти конфіскували майно єврейських громад, підприємства, запровадили жорстоку примусову працю для всіх чоловіків. З часом євреям заборонили користуватися громадським транспортом та змінювати місце проживання. Розповідь доповнена фотографією 1941 р. сім'ї з Нідерландів з нашитими зірками Давида. Фотографія 1939 р., на якій німецький солдат відрізає бороду польському єврею, спонукає учнів замислитися над формами приниження єврейського населення⁸⁹.

Наступний етап переслідувань визначено рубежем 1939–1940 рр., коли єврейському населенню наказано було переселятися в гетто. Учні дізнаються, що перше гетто постало в місті Пьотркув-Трибунальський, а Варшавське гетто було найбільшим за чисельністю євреїв, що там перебували. Розгорнутий опис гетто доповнює фотографія босих дітей, що сидять на вулицях Варшавського гетто⁹⁰. У контексті розгляду геноцидної діяльності айнзацгруп зазначено про масові вбивства євреїв

⁸⁸ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 67–79.

⁸⁹ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 67.

⁹⁰ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 68.

у Литві, у Бабиному Яру, в околицях Харкова, Одеси, Мінська, Кишинєва⁹¹.

Вражає детальна та якісно підготовлена карта «Винищення європейських євреїв», на якій позначені локації таборів смерті, концентраційних таборів, найбільші гетто та гетто, в яких вибухнули повстання, місця масового вбивства євреїв айнзацгрупами (переважно на території України). Учні також можуть простежити, з яких країн привозили євреїв до Аушвіц-Біркенау. Робота з картою сприятиме формуванню просторових компетентностей учнів, дозволить учням отримати глибокі знання з історії Голокосту в світовому масштабі⁹².

Для авторів підручника було досить важливо показати всебічно історію Голокосту без замовчування причетності поляків у вбивстві євреїв. Це досить складне завдання, адже потрібно залишитися об'єктивним і в той же час не поставити під загрозу почуття шани польських дітей до власного народу, національної ідентичності. На наш погляд, авторам вдалося впоратися з цим завданням. Зазначено, що акції проти євреїв стали результатом дій німців, які використали антисемітські почуття поляків: «Німці підбурювали місцеве населення проти євреїв, знаючи про їхній антисемітизм та відразу до євреїв. Такі дії нацистів призвели до погромів, наприклад, в Єдвабне, Радзілуві, Вонсошу. Подібні події, але більшого масштабу, також мали місце в Україні та країнах Балтії»⁹³.

Відповідно до документу «Нова стратегія інтеграції ромів у Польщі 2020–2031 рр.»⁹⁴ вчителів спонукають до висвітлення геноцидних дій проти ромів. Зокрема, в підручнику окрема увага в параграфі приділена винищенню ромів та синті⁹⁵.

Пункт «Знищення» повідомляє учням не тільки назви таборів смерті, які «запрацювали» після прийняття в січні 1942 р. німецькими

⁹¹ Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 68–69.

⁹² Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 69.

⁹³ Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 68–69.

⁹⁴ Programme for Social and Civic Integration of the Roma Community in Poland for 2021–2030. Warsaw, 2020. P. 48. URL: <https://www.gov.pl/attachment/2f8296d9-80d5-4236-a6a8-3e22260e38f1>

⁹⁵ Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 77.

нацистами у Ванзеї рішення про «остаточне вирішення єврейського питання», а й детально описує процес вбивств⁹⁶. Для покращення сприйняття інформації про винищення євреїв подано інфографіку «Табір смерті». На цілому розвороті представлена інформація про розміщення таборів смерті, де люди гинули в газових камерах через кілька годин після прибуття; національно-політична структура жертв табору Аушвіц-Біркенау, схема табору в Треблінці, фотографії натовпів людей, що прибували до табору, та трупів⁹⁷. Якісна інфографіка доповнена уривком з джерела – свідченням С. Райзмана під час Міжнародного воєнного трибуналу про вбивство людей, аналіз якого дає можливість учню описати, що сталося з привезеними до Треблінки людьми. Подано діаграму із зазначенням чисельності євреїв, убитих під час Другої світової війни, за країнами походження⁹⁸. Опис трагічної картини вбивств не зможе залишити байдужим читача підручника та повною мірою дасть можливість відчувати катастрофу.

Визначено, як змінювалося ставлення євреїв до Голокосту та схарактеризовано збройний опір у Варшавському гетто та інших місцях⁹⁹. Важливим для осмислення дітьми травматичної теми є розгляд питання про ставлення суспільства до Голокосту. Розповідається про те, що, на відміну від колабораціоністських урядів у Франції та Норвегії, данці організували втечу євреїв до Швеції. Зазначається, що представники словацької та румунської влади проводили знищення євреїв, а менш жорстокий характер окупації Західної Європи змусив голландців і бельгійців відкрито висловити заперечення дискримінації євреїв. Під тиском Берліна болгари відправили євреїв з окупованої ними Фракії та Македонії до Аушвіц-Біркенау, але відмовилися видавати власних громадян єврейського походження. Угорці спочатку чинили опір вбивствам місцевих євреїв, але коли в березні 1944 р. країну окупувала німецька армія, то угорських євреїв депортували до Аушвіц-Біркенау. Уточнялося, що Муссоліні відмовився співпрацювати у справі

⁹⁶ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 71, 74.

⁹⁷ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 72–73.

⁹⁸ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 74.

⁹⁹ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 75.

знищення євреїв, хоча офіційна дискримінація єврейського населення в країні була введена. Лише після того, як увійшли німці, почалися переслідування, жертвами яких стали близько 20 % італійських євреїв¹⁰⁰.

Відзначено, що здійснення протидії вимагало особливої мужності в Польщі та Україні, оскільки будь-яка допомога євреям у цих країнах каралася смертю. Описані як форми організації допомоги, здійсненої Польським підпілним урядом, християнськими церквами, так і допомога від пересічних громадян. На нашу думку, варто було б рекомендувати до обговорення інфографіку з даними щодо праведників близько з 50 країн¹⁰¹.

Особливе значення для розуміння складної картини великої трагедії єврейського народу має структурна частина параграфу «Це суперечливо»¹⁰². Автори вважають за необхідне говорити не тільки про героїзм поляків у рятуванні євреїв, а й окреслити питання польсько-єврейських конфліктів, погромів, поширення антисемітизму в міжвоєнний період. Такий підхід дозволить вчителям об'єктивно висвітлити травматичну тему та розвинути бажання в учнів взнати істину.

У цьому місці параграфу автори подали інформацію про Анну Франк, спонукаючи учнів до читання її щоденника. Розповідь про співучасть влади Франції, Нідерландів у знищенні євреїв є важливою, однак, на наш погляд, повторює попередній матеріал параграфу. Розглядаючи дискусійну проблему ставлення католицької церкви до винищення євреїв, автори спробували пояснити, посиляючись на наукові дослідження, пасивну позицію вищої церковної влади в запобіганні геноциду. На наш погляд, повторно звернено увагу (вище в тексті параграфа вже згадувалося) на те, що євреї знаходили притулок у монастирях, а релігійні організації допомагали їм втекти до нейтральних країн.

Ймовірно, автори мали свою логіку (хотіли показати, що серед німців були рятівники євреїв), коли після тексту про ставлення церкви до Голокосту, розмістили фото Оскара Шиндлера. На нашу думку, доречним був би ілюстративний матеріал, присвячений допомозі церков у рятуванні євреїв.

¹⁰⁰ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 76.

¹⁰¹ Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 76.

¹⁰² Śniegocki R., Zielińska A. Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. S. 78–79.

У цілому польські підручники відповідають усім канонам написання такого виду робіт. Дійсно текст зорієнтований на розвиток компетентностей дітей, критичного мислення, надихає та спонукає читачів до ознайомлення з науковою літературою та історичними джерелами. Досить важливим є спроба авторів показати суперечливі сторони історії Голокосту, хоча ж знову-таки досить обережно повідомляється про злочини в Єдвабне, Кельце. Окрім того, на нашу думку, важливим було б не впадати в крайнощі, аналізуючи ставлення, наприклад, поляків чи інших народів до євреїв. У підручниках показано, що одні допомагали, інші – були призвідниками катастрофи. Варто не забувати і про умовність ролей, коли сьогодні людина могла рятувати євреїв, але незабаром, із зміною обставин, вимушена була видати їх окупаційній владі¹⁰³.

Також важливим було б у завданнях зацентувати увагу учнів на проявах ксенофобської нетерпимості в сучасному світі та запропонувати учням обговорити ці питання.

ВИСНОВКИ

Включення тематики Голокосту в польську шкільну освіту відбувалося поступово і під впливом політичних змін у країні, світових тенденцій розвитку освіти про Голокост. Приєднання Польщі до Євросоюзу, членство в міжнародних організаціях, які популяризують освіту про Голокост, сприяло активізації впровадження тематики Голокосту в освітню практику в школах. Можна впевнено стверджувати, що в Польщі зусиллями різних міжнародних інституцій, національних державних закладів, небайдужих громадян, виданих своїй справі вчителів, створені всі умови для того, щоб інформація про Голокост промовисто лунала в шкільних аудиторіях. Треба відзначити, що в Польщі ця тематика викладається не тільки на уроках історії. Як зразок для вчителів з України та інших країн може стати успішна інтеграція тематики Голокосту до тем уроків польської та англійської мов.

У Польщі, як і, наприклад, в Україні є проблема з обмеженістю аудиторних годин на викладання цієї тематики. Однак у Польщі ця обмеженість компенсується широким розвитком неформальної освіти про Голокост, яка представлена різними формами: від відвідання меморіальних місць, участі учнів в польсько-ізраїльських зустрічах, в екскурсіях вулицями міст до замальовувань антисемітських гасел на стінах будівель. І все це для повного досягнення педагогічної мети –

¹⁰³ Burzlaff J. In the Shadow of the Gas Chambers: Social Dynamics and Everyday Life around the Killing Center at Bełżec (1941–1944). *Holocaust and Genocide Studies*. 2021. Vol. 35. № 3. PP. 445–456.

формування критично мислячого та креативного громадянина, особистості, яка б толерантно ставилася до представників різних народів та поважала загально визнані людські цінності. Проаналізовані тексти підручників вказують на те, що автори розуміють, що повідомлення фактів не достатньо для запобігання виникненню антисемітських поглядів. Ретельно підібраний матеріал у підручниках сприяє формуванню почуття емпатії в учнів до жертв Голокосту, дає можливість пережити цю трагедію. А як відомо: краще запам'ятовується те, що пройшло через серце. Однак, на наш погляд, не вистачає на сторінках підручників представлення історичних витоків Голокосту, адже ще з XVI ст. євреї в Польщі відчували економічну дискримінацію. Варто говорити більш чітко і про світовий антисемітизм ще до Другої світової війни.

Успішна практика відвідування місць пам'яті учнів молодших класів середньої школи засвідчує факт того, що з дітьми можна говорити про смерть, вбивства. Головне як і для чого це говорити та не залишити учня на самоті після відвідування меморіальних місць тощо.

Досягнення педагогічної мети в навчанні історії Голокосту буде залежати від ступеня домінування демократичних цінностей у країні, від суголосності заяв державних посадовців, наукових діячів, вчителів. Досить повільно, болісно відбувається відхід від полоноцентричної історії. Суттєвими зрушеннями на цьому шляху відзначаємо проведення наукових дискусій щодо польсько-єврейських відносин, які викликають великий суспільний резонанс. Як позитивні сигнали розглядаємо вміщення в підручниках інформації про співучасть поляків у злочинах проти євреїв, про поширення антисемітських поглядів у міжвоєнний період в Польщі. Усе це засвідчує, що польське суспільство готується розпрощатися з національними міфами.

Польща демонструє дієву силу громадянського суспільства. Представники широкої громадськості протистояли спробам на найвищому державному рівні ігнорувати інформацію, не вигідну для конструювання історичного образу поляка. І важливим є те, що вчителі виявилися не мовчазною масою, яка чекає на скеровування зверху, а стали ініціаторами донесення правди, зокрема про співучасть поляків у злочинах в Єдвабне. Така позиція частини польських педагогів, які прагнуть до об'єктивного та всебічного висвітлення тематики Голокосту, гідна наслідування та ще раз нагадує важливість ролі вчителя, його небайдужої та креативної діяльності, громадянської позиції.

Варто звернути особливу увагу українським колегам на потужний ресурс неформальної освіти про Голокост і застосовувати його в освітній

системі. Звичайно, максимальне його використання можливе за умов повернення України до мирного життя, але варто замислитися над включенням у навчальну програму віртуальних екскурсій до музеїв.

Узагальнений потужний польський педагогічний досвід може бути адаптований та використаний в українській школі у навчанні історії геноцидів – Голодомору 1932–1933 рр., дій РФ сьогодні в Україні.

АНОТАЦІЯ

В умовах російсько-української війни вивчення європейського досвіду навчання історії геноцидів, зокрема, Голокосту є суспільно важливим. У публікації визначено ступінь впливу світових тенденцій розвитку освіти, національної політики щодо Голокосту на стан навчання травматичної теми в Польщі. Окреслено позитивні та негативні результати шкільних реформ (1999–2017 рр.) для вивчення Голокосту. Досліджено ступінь інтеграції тематики Голокосту в шкільні неісторичні дисципліни. Схарактеризовані методологічні підходи та змістовне представлення тематики Голокосту в найновіших польських підручниках. Сформовані рекомендації щодо впровадження здобутків освіти про Голокост у Польщі в українську шкільну освіту.

Література

1. Ambrosewicz-Jacobs J. Jak uczyć o relacjach polsko-żydowskich i zagładzie, nie wzbudzając poczucia zagrożenia dla tożsamości zbiorowej Polaków? *Wiedza nie umiejscowiona. Jak uczyć o Zagładzie w Polsce w XXI wieku?* / red. K. Liszka. Kraków : Universitas, 2021. S. 121–144.
2. Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. 398 s.
3. Bartuś A. Obraz Auschwitz w świadomości małopolskich uczniów. Wnioski z badań. (2016–2019). *Wiadomości Historyczne*. 2021. № 4. S. 39–43.
4. Hanna Krall. Dzieje.pl. URL: <https://dzieje.pl/postacie/hanna-krall>
5. Jak uczyć o Auschwitz i Holokauście. Materiały dydaktyczne dla nauczycieli. Oświęcim : Międzynarodowe Centrum Edukacji o Auschwitz i Holokauście, 2007. 312 s.
6. Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Klasa 8. Podręcznik. Warszawa : WSiP, 2017. 240 s.
7. Kłaczłow J., Łaskiewicz A., Roszak S. Poznać przeszłość 3. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. 344 s.
8. Kotelnicka B. Jak uczyć o Holokauście w szkole ponadgimnazjalnej? *Dydaktyka polonistyczna*. 2017. № 3 (12). S. 169–184. doi: 10.15584/dyd.pol.12.2017.12

9. List otwarty nauczycieli przeciwko manipulowaniu historią najnowszą Polski. *Biuletyn Nauczycieli. POLIN*. 2017. № 4. S. 5–6.

10. List otwarty nauczycieli przeciwko manipulowaniu najnowszą historią Polski. *Polscy Sprawiedliwi*. URL: <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/aktualnosci/list-otwarty-nauczycieli-przeciwko-manipulowaniu-najnowsza-historia-polski>

11. Musiał A. Wyzwania edukacji o zagładzie w polskiej oświacie. Refleksje z klasy szkolnej (i nie tylko). *Wiedza nie umiejscowiona. Jak uczyć o Zagładzie w Polsce w XXI wieku?* / red. K. Liszka. Kraków : Universitas, 2021. S. 55–80.

12. Musiał A. Być Żydem w nazistowskich Niemczech. *Mini Quest. USC. Iwitness*. URL: <https://iwitness.usc.edu/activities/3141?idiom=all&sort=2>

13. Nauczyciele przeciw manipulowaniu Historią. Ostry list po słowach Zalewskiej, Szarka, Chrzanowskiego. *Świat i edukacja dziecka*. URL: <http://swiatiedukacjadziecka.blogspot.com/2016/11/nauczyciele-przeciw-manipulowaniu.html>

14. Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa. Historia, MEN. URL: <https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/historia.-pp-z-komentarzem.-szkola-podstawowa-1.pdf>

15. Projekty nauczycieli. Anna Buchowska. «These children are mine» (słowa szefa białostockiego Gestapo Fritza Gustawa Friedela). *Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center*. URL: <https://www.yadvashem.org/education/other-languages/polish/initiatives/anna-buchowska.html>

16. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20090040017>

17. 78 rocznica wyzwolenia Auschwitz, 27 stycznia 2023 r. *Polska Rada Chrześcijań i Żydów*. URL: <https://www.prchiz.pl/pl/2023-01-27-78-rocznica-wyzwolenia-auschwitz>

18. Sucharska B. Czy edukacja o Zagładzie w miejscach pamięci może być skuteczną barierą dla antysemityzmu? Refleksja nauczyciela i ucznia. *Biuletyn Nauczycielis*. 2015. № 1. S. 5–8.

19. Śniegocki R., Zielińska A. *Zrozumieć przeszłość 4. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*. Warszawa : Nowa Era Sp. z o. o., 2021. 512 s.

20. *Sprawozdanie Report. 2021. Miejsce Pamięci i Muzeum Auschwitz-Birkenay*. 80 s. URL: <https://www.auschwitz.org/muzeum/sprawozdania-roczne/>

21. Szuchta R. *Przeciw milczeniu i obojętności. Dlaczego uczyć o Holokaulcie? Refleksje nauczyciela. Dlaczego należy uczyć o Holokaulcie?* /

red. J. Ambrosewicz-Jacobs, L. Hondo. Kraków : Uniwersytet Jagielloński, 2005. S. 51–55.

22. Szuchta R., Trojański P. Holocaust. Program nauczania o historii i zagładzie Żydów na lekcjach przedmiotów humanistycznych w szkołach ponadpodstawowych. Warszawa : Wydawnictwo szkolne PWN, 2000. 60 s.

23. Szuchta R. Zagłada Żydów w edukacji szkolnej lat 1945–2000 na przykładzie analizy programów i podręczników szkolnych do nauczania historii. *Auschwitz i Holocaust: dylematy i wyzwania polskiej edukacji* / red. P. Trojański. Oświęcim : Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008. S. 109–128.

24. Szymańska-Kujawa U. Nowa podstawa programowa z historii. *Kwartalnik Edukacyjny*. 2017. № 3 (90). S. 27–33.

25. Tadeusz Borowski. Culture.pl. URL: <https://culture.pl/pl/tworca/tadeusz-borowski>

26. Trojański P. Edukacja o Holokauście. Próba krytycznego bilansu. *Edukacja muzealna w Polsce. Aspekty, konteksty, ujęcia* / red. W. Wysok, A. Stępnik. Lublin : Państwowe Muzeum na Majdanku, 2013. S. 129–150.

27. Ugorski M. KL Płaszów jako miejsce edukacji pozaszkolnej. *Wiadomości Historyczne*. 2021. № 4. S. 29–34.

28. Wiedza nie umiejscowiona. Jak uczyć o Zagładzie w Polsce w XXI wieku? / red. K. Liszka. Kraków : Universitas, 2021. 304 s.

29. XXVIII Liceum Ogólnokształcące im. Wojciecha Bednarskiego w Krakowie. Misja i wizja szkoły. URL: <https://www.28lo.pl/o-szkole/misja-i-wizja-szkoly/>

30. XXXIII Liceum Ogólnokształcące Dwujęzyczne im. Mikołaja Kopernika. Warszawa. Misja szkoły. URL: <https://kopernik.edu.pl/misja-szkoly/>

31. Ambrosewicz-Jacobs J. So Many Questions: The Development of Holocaust Education in Post-Communist Poland. *Making Holocaust Memory*. Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2008. PP. 271–304.

32. Ambrosewicz-Jacobs J. Islands of Memory: The Landscape of the (Non) Memory of the Holocaust in Polish Education from 1989 to 2015. Kraków : Jagiellonian University Press, 2020. 488 p.

33. Burzlaff J. In the Shadow of the Gas Chambers: Social Dynamics and Everyday Life around the Killing Center at Bełżec (1941–1944). *Holocaust and Genocide Studies*. 2021. Vol. 35. № 3. PP. 445–456.

34. Holocaust. Encyclopedia. USHMM. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/introduction-to-the-holocaust>

35. International Holocaust Remembrance Alliance. Poland. URL: <https://www.holocaustremembrance.com/member-countries/poland>

36. International Holocaust Remembrance Alliance. Poland's country report. 2020. 120 p. URL: <https://www.holocaustremembrance.com/country/poland>

37. Joint statement on supporting Ukraine in its proceeding at the International Court of Justice. An official website of the European Union. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/e%20n/statement_22_4509

38. Murder of the Jews of Poland. Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center. URL: <https://www.yadvashem.org/holocaust/about/fate-of-jews/poland.html>

39. Programme for Social and Civic Integration of the Roma Community in Poland for 2021–2030. Warsaw, 2020. 75 p. URL: <https://www.gov.pl/attachment/2f8296d9-80d5-4236-a6a8-3e22260e38f1>

40. Szuchta R. From Silence to Recognition: The Holocaust in Polish Education since 1989. *Makind Holocaust Memory*. Portland : The Littman Library of Jewish Civilization, 2008. PP. 305–317.

41. Trojański P. The Legacy of the Holocaust in Poland and Its Educational Dimension. *Jewish Studies and Holocaust Education in Poland / Ed. L. Zimmerman*. Jefferson : McFarland & Company, Inc Publishers, 2014. PP. 93–116.

42. Вебінар Інституту «Ткума». «Як поляки зберігають національну пам'ять: погляд із Освенцима». 24 листопада 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=x6CFxEwaDtI>

43. Гон М., Івчик Н. Політика пам'яті України й Польщі щодо жертв Голокосту: особливості реалізації. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2014. № 1. С. 18–30.

44. Інтерв'ю з Адамом Мусялом. Варшава. 20.01.2023. Архів автора.

45. Новини. Вінницький інформаційний портал. URL: <https://vezha.ua/dsns-vidomo-pro-23-zagyblyh-vnaslidok-raketnogo-obstrilu-vinnytsi-71-lyudynu-gospitalizovano-foto/>

46. ООН оприлюднила останні дані щодо втрат серед цивільних українців. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3619310-oon-opriludnila-ostanni-dani-sodo-vtrat-sered-civilnih-ukrainciv.html>

Information about the author:

Savchuk Tetiana Grygorivna,

Candidate of Historical Sciences,

Assistant Professor at the Department of History of Ukraine,

Zaporizhzhia National University

66, Zhukovskoho str., Zaporizhzhia, 69066, Ukraine